בס"ד

עולם ההלכה

מכון סמיכה

שנה ג' | גליון ד' | שבת קודש פ' חיי שרה | כ"ז מר-חשון תשפ"ז

עולם הסמיכה

לקט משיעורי ראש ישיבתינו הרב מ.מ. פרעסקאס רב ומ"ץ בניו הייבן

יו"ד סימן פ"ז

באיזה בשר נוהג דין בשר בחלב, והיאך נקרא בישול

גרמא

הפוסקים דנו בשאלת גרמא לענין איסור בישול בשר בחלב. ולמעלה עסקנו בשאלת "דרך בישול", אך שאלה זו שונה מדיונים הנ"ל: לא על איכות הבישול אנו דנים, אלא על התייחסות המעשה להאדם, כגון בעושה מעשה בישול שלא בישירות.

החתם סופר דן במי שמעמיד קדירת בשר וחלב סמוך לעצים ומניח שם כלי זכוכית מגדלת קודם זריחת החמה, ולאחר שעה או שעתיים כשמתחלת החמה לזרוח, מתרכזת חום השמש בכלי זכוכית עד שהעצים נדלקים. והביא דברי הגמרא שבמקום שאסרה תורה בלשון עשייה, מועשה אסור וגרמא שרי. ועפ"ז כתב דאף כאן, התורה אסרה מעשה בישול, ולכן אם מבשל דרך גרמא, פטור, וזה לשונו: "דבכל התורה היכי דכתיב לא תעשה עשיה אסור גרמא שרי... וכל כי האי גוני כגון לא תבשל גדי בחלב אמו לפע"ד מי שמעמיד קדרת בשר עם חלב אצל עצים ולא ישים אש, ומניח אצלם כלי זכוכיות בשעה שאין החמה זורחת והניח כן עד שתזרח השמש ותכה בניצוציה ומדליק העצים ע"י הזכוכית ותבשל בשר בחלב פטור הוא דלא תבשל כתיב."

אולם, השבט הלוי כתב שאין לדמות הלשונות, ואפשר דלשון בישול אינו כמו לשון עשייה. ומסיק, דאף אם נימא דאיסורא דאורייתא ליכא, לכל הפחות איסור דרבנן יש בגרמא.[1]

"ומש"כ כ"ת דלחיצת הכפתור הו"ל גרמא, ויתכן דבשול בשר בחלב ע"י גרמא אין איסור, לדידי פשוט דבבשול בב"ח ע"י גרמא איכא איסורא ממנ"פ או דאורייתא או דרבנן, דאף על פי שדרשינן שבת ק"כ ע"ב עשיה אסור גרמא מותר, א"א לדמות לשון לא תבשל וכה"ג ללשון לא תעשה דתעשה היינו עשייה ממש ולא גרמא, וגם בלשון עשיה יש כעין סתירה למ"ש בשבת קי"א לענין סירוס דגם גרמא אסור אעפ"י דכתיב בארצכם לא תעשו, כאשר העיר כבר מרן הח"ס ביו"ד סי' רס"ו. וגם בש"ס דשבת דמבואר דגרמא מותר דעת הגאון בית שלמה יו"ד ח"ב סי' קכ"ז (לענין גרם מחיקת השם) דיש כמין סתירה לסוגית הש"ס סוף מכות, ועיין במנ"ח בדין סירוס מצוה רצ"א העיר ג"כ בסתירת היתר גרמא גם במקום דכ' עשיה, וגם בהאי דשבת כתבו דאיסור דרבנן עכ"פ איכא בגרמא ושאני כבוי, עכ"פ למעשה ברור דעכ"פ איסור דרבנן איכא בהאי דהכא."

כאמור בדברי השבט הלוי, שאלה זו של גרמא נוגעת בזמנינו במכשירי בישול הנפעלים בדרך עקיפה – באמצעות מערכות חשמליות פעמים רבות שלא בישירות כגון על ידי טרמסטט וכדומה. ולענין מעשה, צריך המורה לברר תחילה מהות המכשיר אם יש כאן גרמא הלכתית. ואם אכן כן, לדעת שעדיין נחלקו הפוסקים אם יש בה משום בישול בשר בחלב דאורייתא.

בישול אחר בישול

בשר וחלב שנתבשלו יחד, יש לברר אם שייך בהם בישול עוד פעם לענין ללקות על הבישול השני. בספר הבתים הביא מחלוקת על זה, והוא הכריע להקל כעין שאמרו במלאכת שבת אין בישול אחר בישול, וזה לשונו: "יש מי שכתב מי שבשל בשר בחלב ובא אחר ובשלו פעם שניה חייב, כדרך שאמרו במחמץ אחר מחמץ ובמסרס אחר מסרס שהוא חייב. ויש מי שאמר שהשני פטור, כדרך שאמרו במוטל מום בבעל מום שפטור. ויראה לי שאין לדמות זה לא למחמץ ולא למוטל מום, שהחיוב והפטור שלהם הוכיח מן הכתוב, אלא למה זה דומה למבשל בשבת, מבשל בשר בחלב חייב ומבשל בשבת חייב, כדרך שאמרו במבשל אחר מבשל בשבת שפטור, כמו שכתבנו בבית מנוחה כן הדין בבשול בשר בחלב."

גם מן האחרונים שנקטו כן, כגון ההפלאה והפלתי שצידדו שאין בישול אחר בישול גבי בשר בחלב.[2] וכן דייקו הפרי מגדים ורבי עקיבא איגר מדברי האיסור והיתר הארוך.[3] וזה לשון רעק"א: "וכתב בהגהת או"ה שבסוף הספר (כלל ל' סי' ד') דהחיכה שנכבשה בחלב אסור לבשלה, דעד כאן הוי איסור כבוש מדרבנן ועתה עובר על איסור בישול דאורייתא, עכ"ל. משמע דאם נתבשלה בחלב מותר לחזור ולבשלה."

פירוש, ממה שכתב האיסור והיתר שהמבשל לאחר כבישה עובר על איסור בישול מן התורה מפני שהכבישה הראשונה לא היתה אלא מדרבנן, משמע שאילו כבר נתבשלו הבשר והחלב יחד בבישול של תורה, שוב אין בישול השני בכלל לאו דבישול. וכן כתבו החתם סופר והיד יהודה.

אולם לאו דבר מוסכם הוא, שרבים מן האחרונים שהחמירו בדבר, הלא המה, היעב"ץ, השבות יעקב, האליהו זוטא, הפמ"ג, הגר"מ בנעט, והדברי מלכיאל שסוברים שאיסור בישול בשר בחלב אינו נפקע מפני שכבר נתבשל פעם אחת. וכ"כ הצמח צדק "דבבשר בחלב יש בישול אחר בישול, וכן משמע בדוכתי טובא." וכ"כ הגליון מהרש"א, והביא ראיה ברורה לזה מדברי הש"ך, עיי"ש.

והיעב"ץ מבאר את הדבר, שאין ללמוד בשר בחלב ממלאכת בישול, דבמלאכת שבת מלאכת מחשבת אסרה תורה,

עולם דמסורה

Rabbi Yehoshua Yaffe

R' Meshulam Igra

R' Meshulam Igra was born in 5512 (1752) in the town of Buchach in the Polish-Lithuanian Commonwealth, in the area later known as Galicia (modern-day Ukraine). His father and mother, R' Shimshon and Raizl, passed away when he was a child and the young orphan was raised by his maternal grandfather, R' Efraim Fischel, the Rav of Kolomyia.

The stories told about R' Meshulam's youth make it clear that he transcended mere genius and lived in the rarefied heights occupied by the truly great.

At nine years old, he knew the entire Shas by heart, including Tosafos. At the same age, he bested the famous R' Yitzchak Horowitz, known as R' Itzele Hamburger, in a public talmudic debate. When R' Yitzchak's wife berated him for being defeated by a child, he replied that he wishes such a child could become his son-in-law. This came to pass seven years later with R' Meshulam's second marriage.

R' Meshulam's first marriage was at the age of thirteen with the daughter of R' Shmuel Bik, a scholar and wealthy man. However, the marriage did not last. R' Meshulam's young wife appreciated that her husband was a scholar but realized that she was not cut out for such a life and asked for a divorce. In the words of her father, "Everyone has the utmost respect for Maseches Yevamos, but that doesn't mean that everyone can be married to one." R' Meshulam gave her a divorce with the stipulation (seemingly non-binding) that she was to marry a Talmid Chacham. And so it was.

Soon after, there was a great controversy surrounding a bill of divorce written in the city of Brody. Scholars and rabbis wrote opinions and counter-opinions and much heated debate ensued. The opposing sides agreed on a compromise: all of the opinions would be sent to R' Yeshaya Pik, the Rav of Breslau, and he would weigh the arguments and make the final decision.

Young R' Meshulam also wrote an opinion, and R' Yeshaya Pik was greatly impressed by his vast knowledge and by the force and clarity of his arguments. R' Shmuel Bik was visiting Breslau at the time and R' Yeshaya asked him about this hitherto unkown scholar from his hometown. When R' Yeshaya heard that he was a young man, barely past childhood, he was shocked. R' Shmuel asked what was so surprising and R' Yeshaya responded that this young man is a genius of unfathomable depth and there is none like him in the entire world. R' Shmuel promptly fainted. When he was revived and told R' Yeshaya that he had gotten R' Meshulam to divorce his daughter, R' Yeshaya curtly told him that he should faint again for giving up such a son-in-law.

In the year 5529 (1769), when R' Meshulam was seventeen, he was appointed as the Rav of the city of Tismenitz. He was a sharp critic and opponent of Chassidus and signed a Cherem against them. One of the students of the Ba'al Shem Yov, R' Yaakov Kopil, lived in Tismenitz and instructed his followers not to do anything against R' Meshulam due to his great stature. However, after R' Yaakov Kopil passed away in 5547 (1787), disputes with the Chassidim as well as some halachic controversies caused R' Meshulam to leave for Pressburg in 5554 (1794), where he was Rav and Rosh Yeshiva until his passing in 5561 (1801). He was succeeded by the Chasam Sofer.

R' Meshulam is a shadowy figure. His works are few and cryptic. He is similar to the Rogatchover in the sense that he was considered to be the genius of geniuses, difficult to understand because of the vast gap between his understanding and that of others. A figure no less than the Chasam Sofer said that he had heard a sevara of R' Meshulam and if not for the fact that he had come up with the same idea himself he would not have understood it.

The two following stories illustrate this clearly.

R' Yaakov Lorberbaum, the great Rav of Lisa and author of the Nesivos Ha-Mishpat, was a student of R' Meshulam. Someone once asked him how he wrote such a powerful sefer. R' Yaakov said that every Motzei Shabbos he brought the chiddushim he wrote that week to R' Meshulam. What R' Meshulam praised was kept. What he didn't was buried.

R' Aryeh Leib Heller wrote the monumental Ketzos Ha-Choshen and published it in two parts. After the first section was printed, he sent a copy to R' Meshulam. When he visited, R' Meshulam told him that he had read the sefer. He then said that based on his understanding of how R' Aryeh Leib's mind works, he could guess what he wrote in the second section, and went on to say exactly the ideas that R' Aryeh Leib had written in the second section of the Ketzos Ha-Choshen.

The ending of the story shows R' Meshulam's great humility as well. R' Aryeh Leib was understandably greatly distressed by this, as the entirety of his mind and all of his intense toil was able to be dissected and analyzed so easily and precisely. R' Meshulam realized this and was distressed at having caused pain to a talmid chacham, and took upon himself to fast weekly as an atonement and did so until the end of his days.

עולם המשפט
In partnership with the Bais Haavad's Yorucha Program. To learn more about Yorucha, visit yorucha.org

Minhag B'Mamon

Common Terms and Practices

Where Minhag Applies

Dina d'malchusa cannot contradict or contravene a Torah law. It certainly may not override any Torah prohibitions such as ribbis or hashavas aveidah. Applying secular law when it contradicts the Torah constitutes theft, and doing so undermines the entire Torah.[1] By extension, dina d'malchusa cannot broadly legislate that the laws of the judiciary always be followed, nor can it demand that all disputes be settled by a secular judicial system.[2] According to some Poskim, a limited monetary legislation would be recognized as dina d'malchusa, even if a specific halachah says otherwise. However, the Shach holds that any law that is clearly defined in halachah cannot be contradicted by dina d'malchusa.[3]

The rule of *Minhag*, following common customs and common terms, is a cardinal rule which extends to all forms of commerce. In all contracts, agreements, and transactions, any terms and conditions which aren't clearly defined otherwise are presumed to be defined by common custom.[1] For example, a day laborer who was hired to work for an unspecified amount of hours is required to work the normal workday which is typical in that place for that form of work and will be entitled to any breaks that such workers usually take.

Expectations of employers and employees are defined by *minhag*, the common custom. Even if an employer pays a higher wage than the accepted norm, he cannot demand more or better work, unless he clearly specified this in advance.[2] However, if the wage increase was significant enough to indicate that the agreement was different than the norm, then the agreement is not bound by the common terms and customs.[3] Similarly, any other significant deviations from the norm in the agreement would call into question whether the rest of the agreement was intended to follow the regular customs.[4]

What Defines a *Minhag*

Minhag is not defined by the majority, as long as there is a significant minority that acts or expresses itself otherwise. If a common custom or usage of a term is not completely accepted, the *muchzak* can claim to be from the minority.[5] If only a handful of individuals do or speak otherwise, they do not count and the *minhag* will be established according to what the vast majority does.[6]

In areas of commerce where Jews and non-Jews interact, the practices of the non-Jews are included in defining a *minhag*. Similarly, secular laws that affect commerce will result in *minhagim* that reflect those laws even where *dina d'malchusa* does not technically apply because those laws are presumed to be the basis of related agreements.[7]

Even not doing something can be considered a *minhag* if a reason to do so arises often and the common custom is specifically not to do it.[8] For example, if workers in a certain industry are never given severance pay, they may not demand it, because the *minhag* is not to give it. In addition, any *minhag* is limited to commonplace scenarios and terms. An unusual act which rarely comes up, even if occasionally done in a specific way, does not constitute a *minhag*.[9]

New or Mixed Environments

In a new work environment which has not yet established a common custom, the expected terms of employment follow the place of residence where the employees came from.[10] If the workers transitioned from one location to another, there are various opinions as to whether they can be forced to follow the local common custom if it is to their detriment.[11] Rema rules that the terms of employment must follow the customs of the place where the workers were hired and not the place where they came from.[12] The Poskim understand this to mean that terms of employment follow the custom of the place where the work will be performed.[13]

[1] C.M. 215:8
[2] Bava Metzia 83a
[3] Shevet Halevi 4:219
[4] Nesivos Hamishpat 332:1; Ketzos Hachoshen 331:1
[5] Bava Kama 27a-b
[6] Meiri Bava Metzia 103b
[7] Igros Moshe C.M. 1:72
[8] Shiltai Giborim Bava Metzia 51b in the pages of the Rif
[9] Rivash 475
[10] Bava Metzia 83b
[11] Knesses Hagedolah 331:1
[12] C.M. 331:1
[13] Igros Moshe C.M. 2:57

ומשו"ה פוטרים מלאכה שאין צריכה לגופה, ולכן כל שכבר נתבשל אין בישול השני קרוי צריכה לגופה. משא"כ בבשר בחלב, הרי אסרתו תורה לבשלו גם בלי שום צורך,[4] וזה לשונו: "נסתפקתי אם יש בשול אחר בשול בבב"ח. נ"מ לעבור בשני לאוין. ונ"ל דאסור כמו במחמין אחר מחמין. ול"ד לשבת דמלאכת מחשבת אסרה תורה ואינו חייב אלא על מלאכה שצריכה לגופה. מש"כ כאן אבישול קפיד רחמנא אע"ג דלא צריך ליה. ואיכא תו נפקותא לענין חלב שנאסר מחמת בשול בחלב כנ"ל. ועשה ממנו נרות א"א אין בישול אחר בישול שרי לאדלוקי ביה. דאין לו הנאה מן החלב הנבלע בו. שאינו דולק ומאיר אלא מכבה משא"כ משום בישול אסור. אפ"ה מסתבר דשרי."

וראה עוד בדברי רבי עקיבא איגר והיד יהודה שהאריכו בצדדי הספק[5].

דבר לח שנצטנן

בדין בישול אחר בישול, יש לדון עוד בדבר לח שנצטנן. כי הנה, אף להשיטות שאין בישול אחר בישול בבשר בחלב, מצינו לענין שבת חילוק בין דבר יבש שנתבשל לדבר לח שנתבשל. בדבר לח שנתבשל ואח"כ נצטנן, כיון שחוזר לקדמותו, רבים מן הפוסקים סוברים שיש בו משום בישול אחר בישול. ולכן, גם בבשר בחלב, אם בישל בשר בחלב, וחזר ובישל החלב, אפשר שיש בזה איסור דאורייתא של בישול.

והן מצינו שהאליה רבה נקט כן, ותמה משום כך על מה שכתב השער אפרים לענין חמאה שנתבשלה בקדרה של בשר שאין איסור לחזור ולחממה (כגון לצורך הדלקה) מכיון שכבר נתבשל, ועל זה טען האליה רבה שלאחר שנצטננה הרי יש בה שוב משום בישול. ראה בפתחי תשובה שהביא את דבריהם.[6]

והצל"ח הסכים לעיקר דברי האליה רבה – שדין בישול בשר בחלב שוה להלכות שבת, רק כתב שחמאה נחשב כדבר יבש וממילא אין קושיא על השער אפרים, וזה לשונו: "והנה ראיתי בספר פרי מגדים יו"ד בסי' פ"ז בשפתי דעת ס"ק ב' מביא תשובות שער אפרים סי' ל"ח פסק בחמאה שבישלו בקדירה של בשר בת יומא שמותר להדליק ממנה לנר חנוכה דגם במצות דרבנן אמרינן מצות לאו ליהנות נתנו. ובאלי' רבה ריש סי' תרע"ג [ס"ק א'] משיג על השער אפרים ותמה עליו הא בשר בחלב אסור בבישול [וא"כ כשמדליק בחמאה הבלוע מבשר קא מבשל], ואף שכבר נתבשל הא קי"ל בסי' שי"ח לענין שבת דיש בישול אחר בישול, עכ"ל הא"ר. וזה רבות בשנים כתבתי על הגליון של האלי' רבה דבמחילה מכבודו לא דק, דבדבר יבש קי"ל גם גבי שבת דאין בישול אחר בישול (בדבר יבש), וחמאה יש לו דין דבר יבש לענין זה כמו"ש המג"א בסי' שי"ח סק"א דגם שומן אף שנימוח יש לו דין יבש לענין אין בישול אחר בישול."

וראה עוד בהמשך דברי הצל"ח שנחלק על דברי הפרי מגדים בהא דנקט דבבשר בחלב לא אמרינן הכלל שאין בישול אחר בישול, אלא כתב בפשיטות ששני הדינים שוים.[7]

היד יהודה מחדש שבשר בחלב חלוק ממלאכת שבת. ואפילו לדעת הסוברים במלאכת בישול לענין לח שנצטנן ששייך בו עוד בישול, זהו רק בשבת שעיקר הפקדת התורה הוא תיקון המאכל, וכיון שנצטנן שייך עוד לתקנו. משא"כ בבשר בחלב הקפדת התורה הוא עירוב טעמי בשר וחלב יחד, הלכך אף בלח שנצטנן, כיון שכבר נתערבו הטעמים, שוב אין איסור תורה לבשלו פעם אחרת.[8]

בשר בחלב שכבר נתבשלו בפני עצמם

יש לדון במקרה אחרת - כשהבשר והחלב נתבשלו בתחילה כל אחד בפני עצמו, ואחר כך חזר ובישלם יחד, האם זה נכלל במחלוקת הנ"ל. ולכאורה אין זה בכלל, כי הסברא נותנת לומר שיש איסור תורה לבשלם יחד. וכך הוכיח החתם סופר מהגמרא שגזרו שמא יעלה באלפס רותח – אע"פ שמדובר בבשר שכבר נתבשל. מבואר, דבכהאי גוונא יש בישול בשר בחלב מן התורה. וכן נקטו השבות יעקב, יד אפרים, גליון מהרש"א והיד יהודה. וטעם הדבר מסתברא: הואיל והבישול הראשון לא חיבר בשר עם חלב, הרי הבישול השני הוא הפעם הראשונה שמתערבים זה עם זה.[9]

אמנם מדברי הפלתי נראה שיש מקום לדון אף בזה מצד אין בישול אחר בישול. שהרי הוכיח מגמרא הנ"ל (גזירה שמא יעלה באלפס רותח) שיש בישול אחר בישול, ולא דחה הראיה דשאני התם שהבשר והחלב נתבשלו כל אחד בפני עצמו. ואף שלמסקנא הוא מחמיר בעיקר השאלה של בישול אחר בישול, עצם דבריו מורים שראה מקום לספק גם בציור הזה,[10] וזה לשונו: "והנה הש"ך בס"ק י"ח כתב דה"ה שאר כלים שמבשלים בהם עכו"ם ג"כ אסור לחתות, דיש בהן בלוע בשר בחלב, ואם כן מתבשל הבלוע בשר בחלב, וסיים ואינו אלא רק חומרא בעלמא ... ולא ביאר הש"ך למה הוא רק חומרא בעלמא, אי הטעם דכיון דקיי"ל בשבת (עיין טוש"ע או"ח סימן שי"ח סעיף ד') לדעת הרבה מחברים אין בישול אחר בישול, ולא בשבת בלבד נאמרה, עד דנימא ביה שבת שאני דמלאכת מחשבת אסרה התורה, כי אם נלמוד ממקום אחר מצה מבושלת וכו' (פסחים מ"א ע"א), וא"כ כללא הוא בכל דינים דאין בישול אחר בישול, ומהיכי תיתי נימא בבשר בחלב דכתיב לא תבשל והקפיד התורה על בישול דוקא, דיש בישול אחר בשול, ולכך לא הוי רק חומרא בעלמא. ודבר זה היה נראה בסברא, אלא דקשיא מהא דאמרינן בגמרא (ק"ד ע"ב) לכך אינו עולה על שולחן אחד שיאכל בשר וגבינה כאחד, שמא יעלה באלפס רותח והוי איסור תורה כמבואר בגמרא, וזה ודאי דלא יעלה על השולחן בעת האוכל דבר שהוא חי וצריך בשולא, ועל כרחך דכבר נתבשל, רק יעלהו רותח וישים בו גבינה, וש"מ דאף בכה"ג קרוי איסור דאורייתא ובישול, דאי דרבנן עדיין הוי גזירה לגזירה, וצ"ע. ולכן יותר נראה דבשר בחלב בלוע שהוא רק טעמא בעלמא, בזה לא שייך בישול."

וכסברא זו נקט החקרי לב[11] שלדעת המתירים בבישול אחר בישול, אף אם כל אחד נתבשל בפני עצמו, שוב אין איסור תורה לבשלם יחד. וביאר הטעם, שאיסור תורה חל רק כשהבישול מכשיר את האוכל לאכילה, וכאן שהאוכלים כבר נתקנו לאכילה, לא נקרא דרך בישול.

יש לציין שלפי החקרי לב (וכמשמעות הפלתי) ניתן לצדד קולא גדולה בזמנינו אשר כל חלב עובר תהליך פיסטור. ובזה סרו הרבה משאלות בשר בחלב. כי טיפת חלב הנופלת לקדרה של בשר, אין כאן משום בישול בשר בחלב מן התורה אם הבשר שבקדרה כבר נתבשל, שהרי טיפת החלב גם היא כבר נתבשלה. ונהי נמי דאיסורא דרבנן מיהא איכא, נפקא מינא לענין היתר בהנאה וגם במקום ספק, דהו"ל ספיקא דרבנן.

אך זה רק לפלפולא ולא למעשה, כי אפילו לאלו השיטות המקילים בבישול אחר בישול בבשר בחלב, דעת כמעט כל הפוסקים שזה רק כשנתבשלו ביחד ולא בפני עצמם. ומה עוד שאנו הולכים לאור פסקי הצ"צ שהחמיר בעיקר הדין וסובר שיש בישול אחר בישול באיסור בשר בחלב.

[1] המקיל בגרמא — חת"ס בשו"ת אה"ע (ח"א סי' כ). המחמיר — שבט הלוי (ח"ט סי' קי"ו); ראה עוד משנה הלכות ח"ח (סי' מ"ו).
[2] ספר הבתים, שערי בשר בחלב, (שער א אות ה); הפלאה, הגהות לשו"ע יו"ד (סימן פ"ז), על הגהת הרמ"א סעיף ו).
[3] פרי מגדים סי' ק"ה (משב"ז ס"ק ב). הגהות רבי עקיבא איגר, יו"ד סימן פ"ז (סעיף א) בשם הגהות איסור והיתר הארוך שבסוף הספר (כלל ל סימן ד).
[4] יעב"ץ, במגדל עוז (הלכות בשר בחלב, פרק א אות כ"ה); שו"ת שבות יעקב (חלק א סימן ל"ח); האליהו וזוטא או"ח (סי' תרע"ג ס"ק ב') פרי מגדים יו"ד סימן פ"ז (שפתי דעת ס"ק ב וס"ק י"ח), וסימן צ"ט משבצות זהב (ס"ק י"א ד"ה תשובה). הגר"מ בנעט בשו"ת פרשת מרדכי (חו"מ ס"ס י"ב). צמח צדק יו"ד (סי' ס"ה ד"ה ומה שתירץ). דברי מלכיאל ח"ב (סי' מ' אות ב') וחזר על דבריו בתשו' אחרת (בס"ס מ"ד). גליון מהרש"א על רמ"א (סעיף ו ד"ה יש אומרים).
[5] הגהות רבי עקיבא איגר, יו"ד (סימן פ"ז סעיף א); יד יהודה שם פירוש הארוך (ס"ק א) ופירוש הקצר (ס"ק א).
[6] שו"ת שער אפרים, סימן ל"ח; אליה רבה, או"ח סימן תרע"ג ס"ק א; אליה זוטא שם ס"ק ב; פתחי תשובה, יו"ד סימן פ"ז ס"ק ד.
[7] צל"ח, שבת (קמה ע"ב). ועיין פרי מגדים יו"ד סימן פ"ז שפתי דעת (ס"ק ב וס"ק י"ח) וסימן צ"ט, משבצות זהב (ס"ק י"א, ד"ה תשובה); ולעומת זאת עיין בדבריו באו"ח סימן תרע"ג, אשל אברהם (ס"ק א), ובי"ד סימן ק"ה, משבצות זהב (ס"ק ב).
[8] יד יהודה שם פירוש הארוך (ס"ק א) ופירוש הקצר (ס"ק א)
[9] חולין (קד ע"ב) שו"ת חתם סופר (יו"ד סימן פ"ב ד"ה אעוררהו); שו"ת שבות יעקב חלק א (סימן ל"ח); יד אפרים, קיצור הלכות בשר בחלב (אות ג); גליון מהרש"א יו"ד סימן פ"ז (סעיף א); יד יהודה שם, פירוש הארוך (סוף ס"ק א).
[10] פלתי סימן סי' פ"ז (ס"ק י"ג ד"ה והנה); ש"ך (שם ס"ק י"ח).
[11] ח"א יו"ד (סי' נ').